

наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Доведено, що процес становлення публічної політики національної пам'яті в Україні був нерозривно пов'язаний із зародженням громадянського суспільства.

В результаті проведеної науково-дослідної роботи було зроблено висновок про важливу роль громадянського суспільства України у процесі становлення публічної політики національної пам'яті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.

Ключові слова: *публічне управління, державна влада, органи влади, політика національної пам'яті, історична пам'ять, громадянське суспільство, громадські об'єднання, політичні партії.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання національної пам'яті відіграють вагомий роль у консолідації суспільства та розвитку держави. Особливої актуальності вони набувають у вирішальні для нації моменти, коли виникає необхідність в об'єднанні для досягнення національної мети – створення суверенної держави та її захист. Це можливо лише за умови спільної діяльності громадян, інститутів громадянського суспільства та органів влади.

Процесам становлення публічної політики національної пам'яті в Україні передувала багаторічна боротьба українського народу за відновлення держави. І важливе місце в ній відігравало прагнення відродити і зберегти національну пам'ять. З відновленням незалежності у 1991 р. колективне осмислення власного минулого, відродження і збереження національної пам'яті українського народу, стало одним із напрямів публічної політики в Україні. Особливо загострилось дане питання в умовах російської військової агресії проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявний науковий доробок свідчить про актуальність досліджуваної теми і формується з праць, присвячених окремим аспектам участі громадянського суспільства у процесі становлення публічної політики національної пам'яті в Україні. Зокрема, отримали висвітлення, здебільшого у галузі політології й історії, суспільно-політичний розвиток та процеси зародження громадянського суспільства в Україні

наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років [5; 6; 7; 8, с. 16-138; 16; 20; 22; 34, с. 95-166; 35, с. 258-281; 40, с. 456-475; 43, с. 71-110]. Мали місце й наукові розробки питань відновлення національної та історичної пам'яті, збереження культурної спадщини в Україні тощо [1; 4; 23; 25; 26; 36]. Однак, аналіз наукових робіт дає підстави говорити про відсутність єдиного комплексного дослідження щодо ролі громадянського суспільства у становленні публічної політики національної пам'яті в Україні.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у визначенні ролі громадянського суспільства у становленні публічної політики національної пам'яті в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Її досягнення потребує розкриття діяльності громадських об'єднань з відродження історії, культури, мови, традицій та збереження національної пам'яті українського народу; з'ясування впливу громадської активності на політику радянської влади та дослідження владних рішень у відповідь на дії суспільства, що сприяли становленню в даний період публічної політики національної пам'яті в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес становлення публічної політики національної пам'яті в Україні припадає на кінець 1980-х – на початок 1990-х років і тісно пов'язаний із зародженням громадянського суспільства. У цей період, як цілком слушно відзначала А. Киридон, відбувалися «трансформаційні зміни свідомісного рівня», що були «викликані зростанням інтересу до минулого, ліквідацією «білих плям» тощо» [17, с. 247]. Такої точки зору дотримується і Г. Касьянов, який вважає, що питання історичної пам'яті виникли у суспільно-політичному дискурсі ще в період «перебудови», зокрема, за його висловом, – у контексті ліквідації «білих плям» історії чи «повернення до історичної правди» [15, с. 247]. Дійсно, саме тоді відбувається перелом у суспільній свідомості українців – ширяться демократичні ідеї, зростає інтерес до національних традицій, української мови, історії, культури тощо. В цей час під впливом громадськості в окремих представників влади формується усвідомлення необхідності відродження та збереження національної пам'яті українського народу, що призводить до декларування цього розуміння, прийняття відповідних рішень

та здійснення перших кроків щодо їх реалізації. З відновленням незалежності України було визначено концептуальні засади державної політики національної пам'яті, розроблено нормативно-правову базу та розбудовано систему органів влади у даній сфері.

Політичні зміни, спричинені впровадженням курсу на перебудову 1985-1991 рр., уможливили появу в Україні демократичних громадських об'єднань, покликаних здійснювати громадські ініціативи, задовольняти потреби та відстоювати інтереси суспільства. Від самого початку їхня діяльність була виразником очікуваних суспільством демократичних зрушень, і певною мірою, впливала на державну політику – керівництво КПРС / КПУ було вимушене рахуватися з громадською позицією та прислуховуватися до громадської думки.

В напрямку відродження та збереження національної пам'яті діяли об'єднання громадян, що ставили перед собою завдання культурно-просвітницького характеру: вивчення та популяризація маловідомих або замовчуваних у радянську добу історичних подій, фактів і постатей, проведення культурних і просвітніх заходів, вшанування пам'яті, відновлення пам'яток культури тощо. Національна історія, традиції, символіка все більше входили у повсякденне життя українців.

Одне з провідних місць у національному відродженні посідали ключові події українського державотворення та боротьби українського народу за незалежність своєї держави. Так, 1 листопада 1988 р. з нагоди 70-ї річниці проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, вперше за багато десятиліть було урочисто вшановано пам'ять вояків Української Галицької Армії, похованих на Янівському цвинтарі у Львові [25, с. 157-158]. До 70-річчя Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1989 р. Комітет захисту Української католицької церкви спільно з Марійським товариством та Українською Гельсінською спілкою організували молебень біля собору Святого Юри [25, с. 158]. Наприкінці 1980-х років у селах і містечках західних областей України запроваджувалась традиція відновлення пам'яті полеглих у боротьбі за незалежність України – вшанування могил вояків Української Повстанської Армії, «забутих» впродовж десятиліть під тиском радянської

влади. На сільських сходах та вічах, на святах та весіллях, інших зібраннях виконувалися національний гімн та патріотичні повстанські пісні часів національно-визвольної боротьби. В 1990 р. на Івано-Франківщині було започатковано фестиваль стрілецької і повстанської пісні, а в 1991 р. побачили світ кілька збірок повстанських пісень [10, с. 10; 26, с. 360].

Серед перших об'єднань громадян, що піднімали питання відродження національної пам'яті, був Український культурологічний клуб (УКК), створений у Києві в серпні 1987 р. В статуті цієї організації визначалось, що її метою є «задоволення духовних запитів у сфері вивчення й поширення української культури» [3]. На своїх зборах члени УКК обговорювали маловідомі та «небажані» для радянської влади питання з історії України, проблеми захисту історичних пам'яток тощо.

В цей же час у західних областях України значної популярності набула молодіжна організація «Товариство Лева», заснована у жовтні 1987 р. у Львові. Її появу пов'язують із акцією львівської молоді з відновлення міської історії – проведення толоки на Личаківському цвинтарі 4 липня 1987 р. [42]. «Товариство Лева» займалось відродженням народних традицій, впорядкуванням занедбаних пам'яток української архітектури, поширенням молодіжної української музичної культури тощо. Товариство сприяло створенню цілої низки громадсько-політичних, історико-культурних і мистецьких об'єднань у західному регіоні. В його складі діяли товариства «Вертеп» у Тернополі та «Спадщина» у Львові. За підтримки «Товариства Лева» з'явилась низка товариств: «Рух» у м. Івано-Франківськ, «Росточівське братство» у м. Нестеров (нині Жовква), ім. В. Кубільника в м. Самбір, «Дзвін» у м. Рогатин, «Паростки» у м. Стрий та ін. [24]. Про напрям їхньої діяльності свідчить стаття під назвою «Хто ми?», опублікована у часописі молодіжного товариства «Паростки» «Українське юнацтво»: «...Основна мета – пропагування і виховання серед молоді почуття високого національного патріотизму ... Методи – просвітянські вечори «Хата-Читальня», експедиції стежками репресій, відродження традиційних народних свят, толоки, догляд за історичними та культурними пам'ятниками краю» [41].

В цей же час особливої гостроти в українському суспільстві набувають питання відновлення історичної правди про Голодомор-геноцид українського народу 1932-1933 років, політичні репресії, депортації населення та інші злочини радянської влади. Розслідуванням масових репресій та увічненням пам'яті жертв тоталітарного режиму в Україні займалося республіканське історико-просвітницьке товариство «Меморіал», засноване 4 березня 1989 р. «Меморіал» брав участь у пошуку та встановленні місць масових поховань, а в травні 1989 р. ним було вперше проведено вшанування жертв репресій у Биківнянському лісі під Києвом [2]. Одним із надважливих на той час досягнень «Меморіалу» стало прийняття 17 квітня 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» [32]. З відновленням незалежності України Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса долучалась до розробки законопроектів, створення спеціальних державних органів, формування концепції політики національної пам'яті в Україні.

Гостро наприкінці 1980-х років реагувало суспільство й на питання про повернення на батьківщину примусово виселених радянською владою народів, зокрема, кримських татар, депортованих у 1944 р. У колективному зверненні до XIX всесоюзної конференції КПРС та до всіх членів партії (червень 1988 р.), яке зібрало 4800 підписів, представники кримськотатарського народу вимагали «організованого повернення ... на свою національну територію – Крим та компактного заселення там у місцях історичного проживання»; «повного безумовного відновлення національного рівноправ'я, створення умов найшвидшого відродження народу в усіх сферах, відродження його історії» та ін. [19, а. 37-38]. Влада змушена була реагувати на прояви національного руху, а тому в цей час спостерігається масове повернення кримських татар в Україну. Як повідомлялось у плані роботи республіканської оперативної групи, що займалася вирішенням питань стосовно кримських татар, за дев'ять місяців 1988 р. в Крим прибуло 13 761 особа [21, с. 888]. Члени цієї групи стверджували, що лідери кримськотатарського національного руху мають наміри перенести його центр безпосередньо в Крим. А 26-29 червня 1991 р. в м. Сімферополі відбувся курултай кримськотатарського народу, в якому, за офіційними даними, взяло

участь 300 делегатів [11, а. 25]. Курултай прийняв Декларацію про державний суверенітет кримськотатарського народу, сформував меджліс «як вищий єдиний повноважний представницький орган кримськотатарського народу» на чолі з М. Джемільєвим. Кримськотатарський національний рух відіграв значну роль у відродженні, збереженні та поширенні мови, культури, традицій народу. Активно підтримували кримських татар у їх національній боротьбі й українські демократичні сили [12; 13; 14].

Величезну роль у консолідації українського суспільства та в актуалізації питань національної пам'яті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відіграли громадські об'єднання, що пізніше трансформувались у впливові політичні партії. Серед них – громадсько-політична і правозахисна організація «Українська Гельсінська спілка», створена в липні 1988 р., на основі якої у квітні 1990 р. постала Українська республіканська партія; громадсько-політична організація «Народний рух України за перебудову» (Рух), що зародилась наприкінці 1988 р., а оформилась у вересні 1989 р. (у жовтні 1990 р. слова «за перебудову» були вилучені з назви організації, а в грудні 1992 р. вона була реорганізована у політичну партію «Народний Рух України»).

Яскравим виразником громадянської активності українського суспільства став Другий з'їзд Народного Руху України, що проходив 25–28 жовтня 1990 р. у Києві. Пропонуємо дані про його делегатів за приналежністю до громадських об'єднань (таблиця 1) та за національною ознакою (рис. 1), зібрані під час роботи з'їзду [38, а. 3, 6].

Рух ставив перед собою завдання «домагатися необхідних умов для вільного розвитку і самозбереження українського народу на споконвічній своїй території; сприяти духовному відродженню української нації на основі державного захисту української мови, всебічного розвитку української культури, формування історичної пам'яті і національної свідомості громадян, виховання почуття національної гідності» [39]. Одним із перших масових заходів Руху стало проведення 22 жовтня 1989 р. на Центральному республіканському стадіоні Всеукраїнського мітингу на підтримку законів про вибори та про надання українській мові статусу державної мови. А 28 жовтня 1989 р. було прийнято закон «Про мови

в Українській РСР», який визначав, що «українська мова є одним із вирішальних чинників національної самобутності українського народу» [30].

Таблиця 1

**Представництво громадських об'єднань* на
Другому з'їзді Народного Руху України**

Назва організації	Кількість учасників
Рух	1882
УРП	243
Товариство української мови імені Т. Шевченка	487
ДПУ	118
«Меморіал»	94
«Зелений світ»	35
КПРС	25
СНУМ	20
«Спадщина»	14
Демократична платформа КПРС	13
Українська християнсько-демократична партія	9
Союз Українок	9
Селянська демократична партія	8
Спілка виборців	7
СДПУ	5
Товариство репресованих	4
ВЛКСМ	4
Страйком	4
ДСУ	4
Демократичний блок України	3
«Просвіта»	3

продовження таблиці 1

ОУН	2
УПДП	2
«Відродження»	2
Асоціація Дем. Рад України	2
«Пласт»	2
Українська спілка демократичної молоді	2
ВТР	1
УАЗІС	1
УНДП	1
Товариство Лева	1
Соціал-демократична група «Апрель»	1
УНП	1
Товариство ім. Митрака	1
Культурне товариство Закарпатських угорців	1
ОКНД	1
Товариство «Русинів»	1
Демократичний рух	1
«Козацький курінь»	1
НТШ	1
Товариство визволення України	1
СПВУ	1
НПУ	1
Товариство «Заповіт»	1
Українська міжпартійна асамблея	1

* Назви організацій подано відповідно до оригіналу документа.

Рис. 1. Національний склад делегатів Другого з'їзду
Народного Руху України

Джерело: [38]

Прагнучі об'єднати український народ, відновити славетну історію нашої держави, 13 січня 1990 р. Велика Рада Руху прийняла ухвалу, якою визначалось 22 січня Днем Соборності України – «єдності її народу та держави і всіх українських земель» [33, с. 160-161]. А 21 січня 1990 р. сталась надзвичайно важлива подія у відродженні національної пам'яті українського народу – з нагоди 71-ї річниці проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР було проведено «живий ланцюг» єднання за маршрутом Івано-Франківськ–Львів–Тернопіль–Рівне–Житомир–Київ. За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, в акції взяли участь близько 450 тис. осіб, а за неофіційними даними – від 1 до 5 млн [27, а. 2; 37]. Тисячі українців також приєднались до масових святкувань 500-річчя заснування Запорозького козацтва, що проходили 3-5 серпня 1990 р.

Питання національного відродження стали одними із ключових під час виборчої кампанії 1990 р. Зокрема, у маніфесті Демократичного блоку України, що об'єднував Народний рух України за перебудову, Українську Гельсінську спілку, Товариство «Меморіал», Товариство української мови імені Т. Шевченка, Українську екологічну асоціацію «Зелений світ», поруч із заявами про «реальний політичний і економічний суверенітет України», «політичний плюралізм, багатопартійну систему», «скасування ст. 6 Конституції УРСР, яка забезпечує привілейоване становище КПРС» «прийняття нової Конституції України, створеної у відповідності до міжнародних угод про права і свободи людини» тощо, говорилося про «національне відродження українського народу» та «вільний розвиток культур і мов національних меншин України» [33, с. 155-157].

Участь у виборах давала можливість громадським об'єднанням, що виступали альтернативою правлячій партії, брати участь у державному управлінні й таким чином безпосередньо впроваджувати суспільні ініціативи. В результаті виборів 4 березня 1990 р., в яких узяло участь майже 85 % виборців, до Верховної Ради УРСР 12-го скликання (Верховна Рада України 1-го скликання) увійшли народні депутати від демократичних сил, сформувавши опозиційний демократичний блок «Народна рада» на чолі з І. Юхновським. Під час відкриття першої сесії Верховної Ради 15 травня 1990 р. голова Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів УРСР

В. Бойко заявив: «Нинішній депутатський корпус має вирішувати складні і відповідальні завдання» [18]. Наскільки «складними і відповідальними» виявилися завдання, стало відомо вже за два місяці – саме цим складом Верховна Рада ухвалила доленосні рішення в історії нашої держави.

Суспільні і політичні процеси в країні спонукали владу сприяти легалізації інститутів громадянського суспільства. Зокрема, важливу роль у цьому відіграло рішення про виключення статті 6 з Конституції УРСР, ухвалене 24 жовтня 1990 р. [29]. Як вважає український журналіст В. Портников, для України це рішення «мало навіть більш вагомий наслідок, ніж для усього Радянського Союзу», оскільки, на його думку, КПРС перестала бути вище за владу в Україні й влада знову перейшла до обраного населенням парламенту [28]. Завершальним акордом у даному процесі стала постанова Верховної Ради УРСР від 29 вересня 1990 р. «Про порядок реєстрації громадських об'єднань» [31].

Саме активна участь громадян у суспільно-політичному житті країни наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, наполеглива боротьба українців за демократичні принципи, за відродження національних ідей та збереження національної пам'яті українського народу, створили передумови для відновлення незалежності нашої держави. Ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України не було б можливим без участі в політичних процесах громадськості. А тому, цілком закономірним вбачається наявність у тексті Декларації положень, що були серед основних у діяльності громадських об'єднань, а саме про те, що Україна «як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення» та «є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку», «забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя», «виявляє

підкування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами республіки» [9]. Таким чином, вищий законодавчий орган державної влади заявив від імені всього народу про право на самовизначення та відновлення і збереження національної пам'яті українського народу.

А 24 липня 1990 р., за рішенням Президії Київської міської ради народних депутатів від 20 липня, на щоглі біля будинку міськради за участі більше 100 тис. киян і гостей столиці було піднято синьо-жовтий прапор (прапор був висвячений священниками Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви на майдані біля Софійського собору). Цим же рішенням міськради було передбачено порядок використання атрибутів Української держави – Прапора, Герба і Гімну [33, с. 173]. А рівно через рік і місяць, після ухвалення Акта проголошення незалежності України, національний прапор замайорів над будівлею Верховної Ради України. Відтоді розпочалась розбудова Української держави, у тому числі й формування та реалізація публічної політики національної пам'яті.

Висновки. Таким чином, наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років українське суспільство рішуче заявило про своє прагнення до відновлення суверенної держави, відродження історії, культури, мови, традицій свого народу. Процес становлення публічної політики національної пам'яті в Україні був нерозривно пов'язаний із зародженням громадянського суспільства. Національні ідеї, взяті за основу в діяльності громадських об'єднань, стали засадничими у консолідації українського суспільства, у розвитку національної свідомості, національних традицій, культури, мови. Поява громадських об'єднань та їх діяльність з відродження та збереження національної пам'яті українського народу відіграла значну роль у становленні публічної політики національної пам'яті, зокрема, продемонструвала активну позицію громадськості в даній сфері, стимулювала відповідні владні рішення, заклала основу для подальшого формування концептуальних засад публічної політики національної пам'яті в Україні.

Стаття надійшла до редакції: 18.09.22

As a result of the research work, a conclusion was made about the important role of the civil society of Ukraine in the process of formation of the public policy of national memory in the late 1980s and early 1990s.

Key words: *public administration, state power, authorities, politics of national memory, historical memory, civil society, public associations, political parties.*

Received: 18.09.22

References

1. Andriichuk, M.T. (2018). *Komunikatsiinyi vplyv diialnosti ukrainskykh natsionalno-demokratychnykh orhanizatsii periodu rozpadu SRSR na formuvannia natsionalnoi pamiaty ukrainsiv* [The communication influence of the activities of Ukrainian national-democratic organizations during the period of the collapse of the USSR on the formation of the national memory of Ukrainians]. *Obrii drukarstva – The frontiers of printing*, 1, 7-22 [in Ukrainian].
2. Bazhan, O.H. (2009). «Memorial» imeni Vasylia Stusa [«Memorial» named after Vasyl Stus]. V.A. Smolii et al. (Eds.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine*. (Vol.6). Kyiv: V-vo «Naukova dumka» [in Ukrainian].
3. Bazhan, O.H. (2019). *Ukrainskyi kulturolohichnyi klub* [Ukrainian Cultural Club]. V.A. Smolii et al. (Eds.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina–Ukrainsi – Encyclopedia of the History of Ukraine: Ukraine–Ukrainians* (Vol.2). Kyiv: V-vo «Naukova dumka». Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_kulturologichnyj_klub_ukk [in Ukrainian].
4. Hreskiv, O. (2017). *Rol zakhidnoukrainskoi rehionalnoi presy 1990-kh rokiv u protsesi vidnovlennia natsionalnoi istorychnoi pamiaty* [The role of the Western Ukrainian regional press in the 1990s in the process of restoring national historical memory]. *Obraz – Image*, 4, 91-97 [in Ukrainian].
5. Rudych, F.M. et al (Eds.). (2006). *Hromadianske suspilstvo v suchasni Ukraini: spetsyfika stanovlennia, tendentsii rozvytku* [Civil society in modern Ukraine: specifics of formation, development trends]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, p. 412 [in Ukrainian].
6. Rozova, T.V. et al (Eds.). (2010). *Hromadianske suspilstvo: istoriia ta suchasnist* [Civil society: history and modernity]. Odesa: Yurydychna literatura, p. 342 [in Ukrainian].

7. Danylenko, V.M. & Smolnikova, M.K. (2011). Shliakh do nezalezhnosti: hromadski rukhy i suspilni nastroi v URSR druhoi polovyny 1980-kh rr. [The path to independence: public movements and public attitudes in the Ukrainian SSR in the second half of the 1980s.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 4, 4-12 [in Ukrainian].

8. Danyliuk, Yu.Z. & Bazhan, O.H. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)* [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – the 1980s of the 20th century)]. Kyiv: Ridnyi kraj, p. 616 [in Ukrainian].

9. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy vid 16.07.1990 r. № 55-XII [Declaration on State Sovereignty of Ukraine dated July 16, 1990 № 55-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> [in Ukrainian].

10. Demian, H. (1993). Dvadsiat piat povstanskykh pisen [Twenty-five rebel songs]. Ya. Dashkevych et al. (Eds.) *Ukraina v mynulomu = Ucraina in antiquis – Ukraine in the past = Ucraina in antiquis*, 3, 10-42 [in Ukrainian].

11. Dopovidna zapyska zaviduvacha ideolohichnoho viddilu TsK Kompartii Ukrainy I. Musiiienka v TsK KPU «Pro kurultai (zizd) krymskotatarskoho narodu». 02.07.1991 r. [Report note of the head of the ideological department of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, I. Musienko, to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine «About the kurultai (congress) of the Crimean Tatar people». July 2, 1991]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. *cdago.gov.ua*. Retrieved from: https://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=535&Itemid=204 [in Ukrainian].

12. Zvernennia «Do vsikh oseredkiv Rukhu, vsikh demokratychnykh orhanizatsii Ukrainy». [1990 r.] [Address «To all branches of the Movement, all democratic organizations of Ukraine.» [1990]]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. *cdago.gov.ua*. Retrieved from: <https://cdago.gov.ua/images/stories/Qrm/23.jpg> [in Ukrainian].

13. Zvernennia Rady Ukrainskoi respublikanskoi partii «Ukraintsi Krymu!!!». 18.11.1990 r. [Address of the Council of the Ukrainian Republican Party «To the Ukrainians of Crimea!!!». November 18, 1990]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. *cdago.gov.ua*. Retrieved from: <https://cdago.gov.ua/images/stories/Qrm/22.jpg> [in Ukrainian]

14. Zvernennia Sekretariatu Ukrainskoi respublikanskoi partii «Stvorimo fond dopomoho krymskym tataram». 30.08.1990 r. [Address of the Secretariat of the Ukrainian Republican Party «Lets create a fund to help the Crimean Tatars.» August 30, 1990]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. *cdago.gov.ua*. Retrieved from: <https://cdago.gov.ua/images/stories/Qrm/21.jpg> [in Ukrainian]

15. Kasianov, H.V. (2016). Istorychna pamiat ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu i henealohiiu poniat [Historical memory and historical politics: to the question of terminology and genealogy of concepts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2, 118-137 [in Ukrainian].

16. Kelman, M.S. & Melnyk, N.V. (2018). *Samoorhanizatsiia narodu iak faktor formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [Self-organization of the people as a factor in the formation of civil society in Ukraine]. Lviv: Vyd-vo «Rastr-7», p. 212 [in Ukrainian].

17. Kyrydon, A. (2015). Polityka pamiaty v Ukraini (1991-2015 rr.) [Memory policy in Ukraine (1991-2015)]. *Ukraina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny – Ukraine-Europe-World. International collection of scientific works. Series: History, international relations*, 15, 244-250 [in Ukrainian].

18. Klymenko Oleksandr. Parlament. Pochatok. 30 rokiv tomu [Klymenko Oleksandr. Parliament. Beginning. 30 years ago]. *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine. golos.com.ua*. Retrieved from: <http://www.golos.com.ua/article/330902> [in Ukrainian].

19. Kolektyvne zvernennia krymskykh tatar do Vsesoiuznoi konferentsii KPRS ta do vsikh chleniv partii. [Kopii]. Ne piznishe 18.03.1988 r. [Collective appeal of the Crimean Tatars to the All-Union Conference of the CPSU and to all party members. [Copy]. No later than March 18, 1988]. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians. *cdago.gov.ua*. Retrieved from: https://cdago.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=535&Itemid=204 [in Ukrainian].

20. Kravchuk, V.M. (2011). *Hromadski orhanizatsii i derzhava: vzaiemovidnosyny v umovakh formuvannia hromadianskoho suspilstva v Ukraini (teoretyko-pravovi aspekty)* [Public organizations and the state: mutual relations in the conditions of the formation of civil society in Ukraine (theoretical and legal aspects)]. Ternopil: Terno-hraf, p. 260 [in Ukrainian].

21. Bazhan O.H. et al. (Eds.) (2016). *Krym v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii (1940-2015): Zbirnyk dokumentiv ta materialiv* [Crimea in the conditions of socio-political transformations (1940-2015): Collection of documents and materials]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 1092 [in Ukrainian].

22. Levchuk, K.I. (2009). *Hromadski orhanizatsii Ukrainy: stvorennia ta diialnist (1985-1996)* [Public organizations of Ukraine: creation and activity (1985-1996)]. Vinnytsia: Edelveis i K, p. 319 [in Ukrainian]

23. Lozovyi, V.S. (2013). *Istorychna pamiat pro kozatstvo v konteksti natsionalno-derzhavnoho vidrozhennia v Ukraini (1917)* [Historical memory of the Cossacks in the context of national-state revival in Ukraine (1917)]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 8, 271-278 [in Ukrainian].

24. Muravskiy, O. I. (n.d.) *Tovarystvo Leva* [The Lion Society]. www.history.org.ua. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Tovarystvo_Leva [in Ukrainian]

25. Omelchenko, O.V. & Muravskiy, O.I. (2013). *Vidnovlennia natsionalnoi pamiaty pro ZUNR opozytsiynymy sylamy v URSS naprykintsi 80-tykh rr. XX st.* [Restoration of the national memory of ZUNR by opposition forces in the Ukrainian SSR at the end of the 80s of the 20th century]. *Natsionalna ta istorychna pamiat – National and historical memory*, 6, 157-193 [in Ukrainian].

26. Pankiv, M. (2013). *Pamiatky natsionalno-vyzvolnoi boroty ukrainskoho narodu v 40-50-tykh rr. XX st. na Prykarpatti* [Monuments of the national liberation struggle of the Ukrainian people in the 40s and 50s of the 20th century in Prykarpattia]. *Halychyna – Galicia*, 24, 356-362. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_24_51 [in Ukrainian].

27. *Povidomlennia ministra vnutrishnikh sprav URSS I. Hladunova v TsK Kompartii Ukrainy. 22.01.1990 r.* [Message of the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR I. Gladunov to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. January 22, 1990]. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians*, F. 1. Op. 32. Spr. 2767. Ark. 2-4. [in Ukrainian].

28. Portnykov, V. (2020) *Kinets shostoї statti. U zhovtni 1990 roku vidbulasia podiia, iaka nablyzyla nezalezhnist Ukrainy* [End of the sixth article. In October 1990, an event took place that brought the independence of Ukraine closer]. *Radio Svoboda – Radio Liberty*. www.radiosvoboda.org. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/30910233.html> [in Ukrainian].

29. Pro zminy i dopovnennia Konstytutsii (Osnovnoho Zakonu) Ukrainskoi RSR: Zakon URSR vid 24.10.1990 r. № 404-XII [On changes and additions to the Constitution (Basic Law) of the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR dated October 24, 1990 № 404-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/404-12#Text> [in Ukrainian].

30. Pro movy Ukrainskoi RSR: Zakon URSR vid 28.10.1989 r. № 8312-11 [On languages of the Ukrainian SSR: Law of the Ukrainian SSR dated October 28, 1989 № 9312-11]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text> [in Ukrainian].

31. Pro poriadok reiestratsii hromadskykh obiednan: Postanova Prezydii Verkhovnoi Rady URSR vid 29.09.1990 r. № 281-XII [On the procedure for registering public associations: Resolution of the Presidium of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR dated September 29, 1990 № 281-XII]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-12#Text> [in Ukrainian].

32. Pro reabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini: Zakon URSR vid 17.04.1991 r. № 963-XII (v redaktsii 13.03.2018) [On the rehabilitation of victims of political repressions in Ukraine: Law of the Ukrainian SSR dated April 17, 1991 № 963-XII (as amended on March 13, 2018)]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-12#Text> [in Ukrainian].

33. Lozyskyi, V. S. et al (Eds.) (2009). *Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratii: Dokumenty i materialy. Do 20-i richnytsi stvorennia Narodnoho Rukhu Ukrainy* [Harbingers of freedom, statehood and democracy: Documents and materials. To the 20th anniversary of the creation of the Peoples Movement of Ukraine]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, p. 454 [in Ukrainian].

34. Rafalskyi, I.O. (2016). *Natsionalno-derzhavne samovyznachennia Ukrainy: vnutrishni chynnyky ta zovnishni vplyvy* [National-state self-determination of Ukraine: internal factors and external influences]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, p. 480 [in Ukrainian].

35. Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: Seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s – Early 1990s]. Kyiv: V-vy im. O. Telihi, p. 720 [in Ukrainian].

36. Simkiv, O. (2009). ZUNR v istorychnii pamiaty ta politychnomu protystoianni v Ukraini (kinets 80 – pochatok 90-kh rr. XX st.) [ZUNR in historical memory and political confrontation in Ukraine (late 1980s – early 1990s)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statist*, 18, 80-86 [in Ukrainian].

37. Sobornist Ukrainy. «Zhyvyi lantsiuh» 1990 roku [Cathedral of Ukraine. «Live Chain» 1990]. Radio Svoboda – Radio Liberty. www.radiosvoboda.org. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/archive-photos-zhyvyi-lantsiug-lviv-kyiv/30386492.html> [in Ukrainian].

38. Statystychni dani pro delehativ Druhoho z'izdu Narodnoho Rukhu Ukrainy. 25-28.10.1990 r. [Statistical data on delegates to the Second Congress of the People's Movement of Ukraine. October 25-28, 1990]. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky – Central State Archive of Public Associations and Ukrainians*. F. 270. Op. 1. Spr. 4. Ark. 3-6. [in Ukrainian]

39. Statut Narodnoho rukhu Ukrainy za perebudovu [Charter of the Peoples Movement of Ukraine for Perestroika]. (n.d.) *Literaturna Ukraina – Literary Ukraine*, 7 [in Ukrainian].

40. Soldatenko, V.F. et al. (Eds.). (2009). *Suspilno-politychni transformatsii v Ukraini: vid zadumiv do realii* [Socio-political transformations in Ukraine: from ideas to realities]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, p. 536 [in Ukrainian].

41. Khto my? [Who are we?]. (1989). *Ukrainske iunatstvo – The Ukrainian youth*, 1, 1. Retrieved from: <http://libo.lib.zt.ua/jspui/bitstream/123456789/304/1/title.jpg> [in Ukrainian].

42. Chornovol, I. (n.d.). Istorychna sektsiia «Tovarystva Leva» (1987-1990) [Historical section of the «Lion Society» (1987-1990)]. *Istoryky – Historians*. Retrieved from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/422-ihor-chornovol-istorychna-sektsiia-tovarystva-leva-1987-1990> [in Ukrainian].

43. Scherbenko, E.V. (2019). *Pryhaduvanyi resurs. Moment vidpovidalnosti v ukrainskomu politychnomu dyskursi perekhidnoi doby (1985-2014 rr.)* [The mentioned resource. The moment of responsibility in the Ukrainian political discourse of the transition period (1985-2014)]. Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, p. 248 [in Ukrainian].

44. Tymofieiev, S.P. (2021). Perspektyvy pidvyshchennia rinvnia doviry do orhaniv publichnoi vlady v Ukraini [Prospects for increasing the level of trust in public authorities in Ukraine]. *Naukovi perspektivi*. No. 6 (12), pp. 149-162. Retrieved from: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-6\(12\)-149-162](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-6(12)-149-162) [in Ukrainian].

Відомості про авторів / Information about the Authors

Власенко Світлана Іванівна: Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби, Київський національний університет імені Тараса Шевченка: вул. Академіка Ромоданова, 12/2, м. Київ, 03057, Україна.

Svitlana Vlasenko: Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, vul. Akademika Romodanova, 12/2, Kyiv, 03057, Ukraine.

ORCID. ORG/0000-0002-1073-9680

E-mail: s_vlas_v@ukr.net